

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ ՎՈԼՈՂՅԱՅԻ

**ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՄՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1914 - 1918 թթ.)**

**Է.00.02 - «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային
հարաբերություններ» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի զիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության սեղմագիր**

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Գիտական ղեկավար՝ ք. գ. դ., պրոֆեսոր Լևոն Շիրինյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ. գ. դ., պրոֆեսոր Սամվել Պողոսյան
պ. գ. թ., դոցենտ Լիլիթ Հովհաննիսյան

**Առաջատար կազմակերպություն՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան
հայկական պետական մանկավարժական համալսարան**

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2018 թ.
դեկտեմբերի 27-ին ժամը 12:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի 006 «Համաշխարհային
պատմություն» մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ 0019, ք. Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան 24/4)

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2018թ. նոյեմբերի 16-ին:

Մասնագիտական խորհրդի

գիտական քարտուղար՝

պ. գ. թ. Գ. Մարգարյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Արևելքն ու Արևմուտքն իրար կապող առևտրական ճանապարհների խաչմերուկ հանդիսացող և բարենպաստ աշխարհագրական դիրք զբաղեցնող Հայաստանն ու Այսրկովկասը հնագույն ժամանակներից ունեցել են աշխարհառազմավարական կարևորագույն նշանակություն: Այն ավելի մեծացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և հատկապես պատերազմի տարիներին, երբ տարածաշրջանում բախվում էին Եվրոպական Մեծ տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի աշխարհառազմավարական շահերը:

Մեր օրերում այսրկովկասյան և մերձավորարևելյան տարածաշրջաններում կրկին բախվում են նույն աշխարհաքաղաքական կենտրոնների աշխարհառազմավարական շահերը, ինչն արտացոլվում է Արցախյան, Հարավօսական, Աբխազական հակամարտություններում, Սիբիական պատերազմում, հնարավոր քրդական միացյալ անկախ պետության ստեղծման հարցում, Իրանի շուրջ ընթացող զարգացումներում: Շարունակում է արդիական մնալ նաև Հայկական հարցը, ինչպես նաև սևծովյան նեղուցների հարցը, ինչին նպաստում է նաև Թուրքիայի կողմից Ստամբուլի ջրանցքի կառուցման նախագծի առաջ քաշումը:

Մեր ժամանակներում շարունակվում է նաև պայքարը բնական ռեսուրսների համար: Մասնավորապես, եթե Մեծ Բրիտանիան 20-րդ դարասկզբին «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերության» միջոցով էր ձգտում իր ձեռքում պահել տարածաշրջանի նավթային պաշարները, ապա այդ նույն քաղաքականությունը 21-րդ դարասկզբին Լոնդոնը վարում է անվանափոխված նույն ընկերության՝ «Բրիթիշ Վեթրոլիումի», միջոցով: Վերջինս այսօր, հատկապես, առանցքային աշխարհատնտեսական կշիռ ունի Ադրբեջանում, և ակտիվորեն ներգրավված է Ապշերոնյան թերակղզում ու Կասպից ծովում նավթարդյունահանման և Այսրկովկասով ձգվող նավթատար ու գազատար խողովակաշարերի շահագործման գործում:

Ավելին, 2018 թվականին աշխարհը նշում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտի, իսկ Հայաստանն ու հայկական Սփյուռքը՝ Մայիսյան հերոսամարտերի, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հռչակման, Բաքվի հերոսական պաշտպանության ու Արարայի հաղթական ճակատամարտի 100 - ամյա հոբելյանները, ինչն էլ ավելի է արժևորում թեմայի ուսումնասիրությունը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները:

Ատենախոսության նպատակն է հանգամանորեն ուսումնասիրել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մեծ Բրիտանիայի աշխարհառազմավարական շահերը Հայաստանում ու Այսրկովկասում: Մասնավորապես աշխատանքը խնդիր ունի հանգամանորեն լուսաբանել առանցքային հետևյալ հարցերը.

1. Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական և ռազմավարագիտական մտքի ձևավորումը:

2. Հայաստանի և Այսրկովկասի աշխարհառազմավարական նշանակությունը Մեծ Բրիտանիայի համար:

3. Մեծ տերությունների միջև ուժերի ռազմավարական հաշվեկշռում հայտնված Հայկական հարցի հետ ուղղակիորեն կապված Սևծովյան նեղուցների խնդիրը, այդ թվում Դարդանեյան (Գալիպոլի) ռազմագործողությունը:

4. Ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում «Մայքս – Ղիկո» համաձայնագրի ձևավորման փուլում:

5. Բրիտանական նոր ռազմավարությունը Հայաստանում և Այսրկովկասում՝ Երզնկայի զինադադարի ստորագրմանն հաջորդած ժամանակահատվածում:

6. Բաքու ժամանած բրիտանական ռազմական առաքելության «առեղծվածը»:

7. Մայիսյան հերոսամարտերի և Բաքվի պաշտպանության ռազմավարական նշանակությունը:

8. Մուղրոսի զինադադարի ստորագրմանը նախորդած ժամանակահատվածում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև ընթացած դիվանագիտական գաղտնի պայքարը:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները: Մեր աշխատանքի ժամանակագրական շրջանակն ընդգրկում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները (1914-1918 թթ.): Թեմայի ուսումնասիրությունը, սակայն, պահանջում է հանգամանորեն անդրադառնալ նաև 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի ձևավորմանը և պատերազմին նախորդած ժամանակահատվածում մերձավորարևելյան տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական ընդհանուր իրավիճակին, ինչը մեր կողմից նույնպես իրականացվել է:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը: Հետազոտության մեթոդաբանության հիմքում ընկած են աղբյուրների համադրման, պատմահամեմատական, պատմաքննական, պատմավերլուծական մեթոդները և պատմականության սկզբունքը: Ատենախոսության

շարադրանքի հաջորդականությունը պայմանավորված է թեմատիկ և ժամանակագրական սկզբունքներով:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: Աշխատանքի թեման ամբողջական առաջին անգամ ներկայացվում է գլխավորապես աշխարհառագմավարության և ռազմական ռազմավարության դիտանկյունից հիմքում ունենալով «ուժերի ռազմավարական հարաբերակցության» և «ուժերի ռազմավարական հավասարակշռության» սկզբունքները: Աշխատանքում արտացոլված է «Օովային ուժի», «Հարթլենդի», «Մահմանափակ ու անուղակի գործողությունների», «Ուրիշի ձեռքերով պատերազմելու» բրիտանական ռազմավարագիտական տեսությունների գործնականում կիրառումը բրիտանացիների կողմից Ասիական ռազմաձևկատներում՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Միաժամանակ, սակայն, չենք անտեսել Մեծ տերությունների միջև ընթացող դիվանագիտական պայքարը:

Մեր կողմից սկզբնաղբյուրների, այդ թվում արխիվային նյութերի և հուշագրական գրականության, ուսումնասիրության արդյունքում աշխատանքում նոր լույսի ներքո են ներկայացվել այնպիսի առանցքային հարցեր, ինչպիսիք են գերմանական հաճանավերի մուտքը Դարդանել, Դարդանելյան (Գալիպոլիի) ռազմագործողությունը, Կուտ-էլ-Ամարայում պաշարված բրիտանական զորախմբի անձնատուր լինելու հանգամանքը, ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը «Սայքս - Պիկո» համաձայնագրի ձևավորման շրջանում, Մայիսյան հերոսամարտերի և Բաքվի պաշտպանության ռազմավարական նշանակությունը ընդհանուր պատերազմում Դաշնակիցների տարած հաղթանակի գործում, Բաքվում Բրիտանական ռազմական առաքելության գործունեությունը, Երզնկայի ու Մուղղոսի զինադադարների համաձայնագրերը: Թեմայի ուսումնասիրությունն ամբողջացնելով՝ առաջ ենք քաշել գիտական նոր տեսություններ և հարցադրումներ:

Ատենախոսության կիրառական նշանակությունը: Թեմայի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս Հայաստանի Հանրապետության աշխարհառագմավարական շահերից դիտարկելու և խորությամբ հասկանալու մեր օրերում տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացները:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Միջազգային հարաբերությունների բաժնում: Քննարկման մասնակիցների կողմից արված նկատառումները հաշվի են առնվել ատենախոսության վերջնական տարբերակում: Ուսումնասիրության հիմնական

դրույթներն ու եզրահանգումները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակված հոդվածներում:

Հետազոտության աղբյուրագիտական հիմքը և հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Ատենախոսությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն ու անգլերեն սկզբնաղբյուրների և գիտական գրականության հիման վրա: Թեմայի ուսումնասիրության համար բացառիկ նշանակություն ունեն արխիվային նյութերը: Մասնավորապես, աշխատանքը գրելիս օգտվել ենք Հայաստանի ազգային արխիվի մոտ երեք տասնյակ ֆոնդերի շուրջ յոթ տասնյակ գործերից¹:

---

¹ Ֆ. 45 (Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 32: Ֆ. 56 (Էջմիածնի Սուրբ Մինոդ), ց. 13, գ. 257, գ. 831, գ. 844: Ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 1, գ. 618: Ց. 5, գ. 80, գ. 115, գ. 149: Ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ց. 3, գ. 1: Ֆ. 199 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Մինիստրների խորհուրդ), ց. 1, գ. 10, գ. 32 մաս 2: Ֆ. 200 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Արտաքին գործերի մինիստրություն), ց. 1, գ. 5, գ. 7, գ. 9, գ. 12, գ. 21, գ. 27, գ. 23, գ. 57, գ. 155, գ. 158, գ. 161, գ. 209, գ. 254, գ. 291 մաս 1, գ. 291 մաս 2, գ. 351, գ. 353, գ. 441: Ց. 2, գ. 11, գ. 28: Ֆ. 201 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Ներքին գործերի մինիստրություն), ց. 1, գ. 44, գ. 45, մաս 1: Ց. 2, գ. 602: Ֆ. 204 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Ռազմական նախարարության ռազմասանիտարական վարչություն), ց. 1, գ. 43: Ֆ. 223 (Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ), ց. 1, գ. 112: Ֆ. 247 (Քարտեզների հավաքածու), ց. 3, գ. 70, գ. 186: Ֆ. 275 (Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ), ց. 6, գ. 19: Ֆ. 370 (Զորավար Անդրանիկ Օզանյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 39: Ց. 3, գ. 64: Ֆ. 374 (Թուրքահայաստանի և Թուրքիայի այլ մարզերի գեներալ-կոմիսարիատի Էրզրումի մարզի կոմիսարի վարչություն), ց. 1, գ. 1, գ. 4: Ֆ. 411 (Բրիտանացի պետական-քաղաքական գործիչ, գործարար, ճանապարհորդ շենրի Լինչի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 182, գ. 227, գ. 229, , գ. 239, գ. 248: Ֆ. 412 (Արևելագետ Արշակ Սաֆրաստյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 61, գ. 2356 գ. 2551 , գ. 2356: Ֆ. 424 (Հասարակական-քաղաքական գործիչ Արտակ Դարբինյանի անձնական ֆոնդ), ց.1, գ. 4: Ց. 2, գ. 201: Ֆ. 430 (Հայոց Ազգային պատվիրակություն), ց. 1, գ. 584, գ. 616, գ. 1130, գ. 1043, գ. 1320, գ. 1386: Ֆ. 450 (Փաստաթղթերի հավաքածու Հայկական հարցի վերաբերյալ), ց. 1, գ. 54: Ֆ. 476 (Պատմաբան Հայկազուն Գալստյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 3016: Ֆ. 477 (Պետական գործիչ Ստեփան Դորդանյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 1: Ֆ. 502 (հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչ Գևորգ Մելիք Կարակոզովի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ.108, գ. 189: Ֆ. 1021 (ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցության պատմության ինստիտուտ – ԽՍԿԿ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղ), ց. 2, գ. 962: Ֆ. 1169 (Պատմաբան Աբգար Ռուբենի Իրանիսյանի անձնական ֆոնդ), ց.1, գ. 52: Ֆ. 1262 (Կովկասի փոխարքայի գրասենյակ), ց.2, գ.191, ց. 3, գ. 243: Ֆ. 1267 (Փաստագրական նյութերի հավաքածու՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատում հայկական կամավորական դրուժինաների և

Թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուր են հանդիսանում հայկական, բրիտանական, ֆրանսիական, ռուսական, գերմանական, ամերիկյան արխիվներում պահվող փաստաթղթերի ու նյութերի հիման վրա հրատարակված ժողովածուները: Հատկապես արժեքավոր են ռուս պատմաբան Եվգենի Ադամովի խմբագրությամբ հրատարակված «Ասիական Թուրքիայի բաժանումը»² և «Կոստանդնուպոլիսը և Նեղուցները»³, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված ««Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան»⁴, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923»⁵, ֆրանսահայ պատմաբան Արթուր Պեյլերյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում 1914-1918»⁶, բրիտանացի պատմաբան Անիտա Բարդեթի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստան. Քաղաքական և էթնիկ սահմանները 1878-1948 թվականներին»⁷, սփյուռքահայ պատմաբան Վաչե Ղազարյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Պողոս Նուբարի թղթերը և Հայկական հարցը 1915-1918»⁸, պատմաբան Գայանե Սախմուրյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստանը ԱՄՆ-ի

հայկական կանոնավոր գործառնների մասնակցության մասին), ց. 1, գ. 1, գ. 33, գ. 41: Ց. 2, գ. 97, գ. 105: ֆ. 1437 (Հեղափոխական գործիչ Ստեփան Շահումյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 234, գ. 238: Ց. 3, գ. 11:

² Раздел Азиатской Турции. По секретным документам б. Министерства Иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. Москва, Литиздата НКВД, 1924.

³ Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства иностранных дел, том 1, Под ред. Е. А. Адамова. Москва, Изд. Литиздата НКВД, 1925: Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства иностранных дел, том 2, Под ред. Е. А. Адамова. Москва, Литиздата НКВД, 1926.

⁴ «Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան. Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից. Ա. Հովհաննիսյանի առաջաբանով. Յերեվան, Պետհրատ, 1926:

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923. Խմբ. պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի. Երևան, «Հայաստան», 1972:

⁶ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում 1914-1918, 2 հատորով. կազմող Ա. Պեյլերյան. Թարգմ. ֆր. Երևան, «Հայաստան» («Գրական հայրենիք»), 2005:

⁷ Armenia. Political and ethnic boundaries. 1878-1948. Ed. By Anita L. P. Burdett. London, Archive Editions, 1998:

⁸ Boghos Nubar's papers and the Armenian Qestion 1915-1918. Documents. Ed. and tr. by Vatche Ghazarian. Waltham, Mayreni Publishing, 1996.

Պետական քարտուղարության փաստաթղթերում 1917-1920թթ.»⁹, պատմաբան Ամատունի Վիրաբյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերը առաջին համաշխարհային պատերազմում (1914-1918 թթ.)»¹⁰ փաստաթղթերի ժողովածուները:

Թեմայի վերաբերյալ կարևորագույն սկզբնաղբյուր են հանդիսանում նաև ժամանակի իրադարձությունների անմիջական մասնակիցների, հատկապես, պետական և ռազմական գործիչների՝ հուշագրությունները: Մասնավորապես Մեծ տերությունների միջև ծավալված աշխարհառազմավարական և դիվանագիտական պայքարի, Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման վերաբերյալ «Սայքս - Պիկո» համաձայնագրի ձևավորման վերաբերյալ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մեծ Բրիտանիայի վարչապետներ Հերբերտ Ասքվիտի¹¹ և Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջի¹², Մեծ Բրիտանիայի Օովակալության Առաջին լորդ Ռիսսթոն Չերչիլի¹³, Մեծ Բրիտանիայի Արտաքին գործերի քարտուղար Էդուարդ Գրեյի¹⁴, Ռուսաստանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ջորջ Բյուկենենի¹⁵, Ֆրանսիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆրենսիս Բերտիի¹⁶, Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովի¹⁷, Ֆրանսիայի նախագահ Ռայմոնդ Պուանկարեի¹⁸, Ռուսաստանում

---

⁹ Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920гг. Сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия. Ред. В. Казахеян. Ереван, «Лусакн», 2011.

¹⁰ Армяне в Первой мировой войне (1914-1918гг.), Документы и материалы. Под ред. А. С. Вирабян, В. Б. Арцруни, А. С. Василенко. Москва, Российский писатель, 2014.

¹¹ Asquith H. H. The Genesis of the War. New York, George H. Doran Company, 1923.

¹² Lloyd George D. The truth about the peace treaties. in 2 volumes. London, Victor Gollancz LTD, 1938. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. Пер с англ., том 1-2. Москва, Соцэкгиз, 1934.

¹³ Churchill W. The world crisis. The Aftermath. London. Thornton Butterworth Limited. 1929: Churchill W. S. The world crisis. vol. 1. London, Odhams Press, 1938.

¹⁴ Viscount Grey of Fallodon. Twenty-five years. in 2 volumes. New York, Frederick A. Stokes Company, 1925.

¹⁵ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. Пер. с англ., Москва, Госиздат, 1925.

¹⁶ Лорд Берти. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914-1919. Пер. с англ., Москва-Ленинград, Госиздат, 1927.

¹⁷ Сазонов С. Д. Воспоминания. Москва, «Международные отношения», 1991.

¹⁸ Пуанкаре Р. На службе Франции. Воспоминания за девять лет. Пер. с фр., том 5, Москва, Соцэкгиз, 1936.

Ֆրանսիայի դեսպան Մորիս Պալեոլոգի¹⁹, Օսմանյան կայսրության Ռազմածովային նախարար Ջեմալ փաշայի²⁰ հուշագրությունները:

Դարդանեյյան ռազմագործողության վերաբերյալ հետաքրքիր մանրամասներ են պարունակում Մեծ Բրիտանիայի Օռվային Առաջին լորդ, ծովակալ Ջոն Ֆիշերի²¹, Գալիպոլի ափ իջած Դաշնակիցների Էքսպեդիցիոն բանակի հրամանատար, գեներալ Յան Համիլտոնի²², բրիտանական հետախուզության սպա Կոմպտոն Մաքենզիի²³, Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի²⁴, Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար, գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի²⁵, Օսմանյան բանակի հրետանու սպա Մարգիս Թորոսյանի²⁶, Կոստանդնուպոլսում աշխատած գերմանացի լրագրող Հարի Սոյուրմերի²⁷ հրատարակված հուշերը:

Կուտ-Էլ-Ամարայում օսմանյան բանակի կողմից պաշարված բրիտանական զորախմբի անձնատուր լինելու և արաբական նշանավոր ապստամբության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում պաշարված զորախմբի հրամանատար, գեներալ Չարլզ Թաունսենդի,²⁸ բրիտանական հետախուզության հայտնի սպա

---

¹⁹ Палеолог М. Царская Россия накануне революции. пер. с фр., Москва, «Политиздат», 1991.

²⁰ Djemal Pasha. Memories of a Turkish statesman. 1913-1919. New York, George H. Doran Company, 1922.

²¹ Fisher J. Memories. London, New York, Hodder and Stoughton, 1919: Fisher J. A. Memories and records. in 2 volumes. New York, George H. Doran company, 1920.

²² Hamilton Ian. Gallipoli Diary. in 2 volumes. London, Edward Arnold, 1920.

²³ Mackenzie. Gallipoli Memories. Garden City-New York, Double day, Doran and Company, 1930.

²⁴ Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. Detroit, Wayne State University press, 2003. Morgenthau H. Secrets of the Bosphorus. London, Hutchinson and Co., 1918.

²⁵ Sanders Liman von. Five years in Turkey. Nashville, The battery press, 2000.

²⁶ Թորոսյան Ս. Դարդանեյից մինչև Պաղեստին. թարգմ. անգլ., Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012:

²⁷ Stuermer H. Two war years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and politics. Tr. from German. New York, George H. Doran Co., 1917.

²⁸ Townshend C. V. F. My campaign. vol. 2. New York, The James A. McCann Co., 1920.

Լոուրենս Արաբացու²⁹, Օսմանյան բանակում ծառայություն անցած վենետուելացի սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսի³⁰ հուշերը:

Բաքվի պաշտպանության և այդ օրերին քաղաք ժամանած բրիտանական ռազմական առաքելության գործունեության մանրամասներն իրենց արտացոլումն են գտել առաքելության ղեկավար, գեներալ Լիոնել Դանստերվիլի³¹ և Ցարական բանակի հայազգի նշանավոր գեներալ Գավրիլ Կորգանովի³² հուշերում:

Մուղրոսի զինադադարի ստորագրմանը նախորդած օրերին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև ընթացած գաղտնի դիվանագիտական պայքարի վերաբերյալ բացառիկ տեղեկություններ կան Դ. Լլոյդ Ջորջի, Չ. Թաունսենդի, Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական կաբինետի քարտուղար, Մորիս Հենկիի³³ հուշերում:

Թեմայի վերաբերյալ ստեղծվել է նաև գիտական հսկայական գրականություն: Մասնավորապես առանցքային նշանակություն ունեն բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական և ռազմառազմավարագիտական մտքի խոշոր ներկայացուցիչների՝ «Հարթլենդի» մասին տեսության հիմնադիր, աշխարհագրագետ Հալֆորդ Մաքինդերի³⁴, «Օռվային ուժի» մասին տեսության հիմնադիրներից ծովակալ Ֆիլիպ Կոլումբի³⁵ ու ռազմածովային տեսաբան Ջուլիան Կորբետի³⁶, «Անուղղակի գործողությունների ռազմավարության» տեսության հիմնադիր, խոշոր ռազմավարագետ Լիդել Հարտի³⁷, ինչպես նաև բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի խոշոր ներկայացուցիչ լորդ

---

²⁹ Lawrence T. E. Seven pillars of wisdom. A Triumph. Garden City - New York, Doubleday, Doran & Co., 1935.

³⁰ Де Ногалес Р. Четыре года под Полумесяцем. Пер. с исп., Москва, Русский Вестник, 2006.

³¹ Dunsterville L. C. The adventures of Dunsterforce. London, Edward Arnold, 1920.

³² Корганов Г. Г. Участие армян в Мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918). Пер. с фр., Москва, МАКС Пресс, 2011.

³³ Lord Hankey. The Supreme Command. 1914-1918, vol. 2. London, George Allen and Unwin LTD, 1961.

³⁴ Mackinder H. J. Britain and British seas. London, William Heinemann, 1902. Mackinder H. J. The Geographical pivot of History. «The Geographical journal», London, april 1904, vol. 23, No. 4, p. 421- 443. Mackinder H. J. Democratic ideals and reality; a study in the politics of reconstruction. London, Constable and Company, LTD., 1919.

³⁵ Colomb P. H. Naval Warfare. Its ruling principles and practice historically treated. London, W. H. Allen And Co. 1899.

³⁶ Corbett J. S. Some Principles of Maritime Strategy. London, Longmans, Green and Co., 1911.

³⁷ Liddell Hart B. H. The strategy of indirect approach. London, Faber and Faber, 1954.

Ջորջ Քերզոնի երկհատորյակ «Պարսկաստանը և Պարսկական հարցը»³⁸, հիմնարար աշխատությունները:

Սևծովյան նեղուցների, Հայաստանի ու Այսրկովկասի աշխարհաքաղաքական նշանակության, Հայկական հարցը Մեծ տերությունների միջև առկա ուժերի ռազմավարական հաշվեկշռում դիտարկելու վերաբերյալ արժեքավոր աշխատանքներ են հայկական աշխարհաքաղաքագիտական մտքի հիմնադիր Հայկ Ասատրյանի «Հայաստան - Արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում»³⁹, Ռուբեն Տեր Մինասյանի «Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրա»⁴⁰, սփյուռքահայ պատմաբան Վահան Նավասարդյանի «Նեղուցները (Վոսփոր և Դարդանեյ). Թրքական ջրուղիները և Հայ դատը»⁴¹, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լևոն Շիրինյանի «Ռուբեն. Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարությունը»⁴² և «Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը»⁴³, ինչպես նաև պրոֆեսոր Լ. Շիրինյանի, քաղաքագետ Էմիլ Օրդուխանյանի և քաղաքագետ Հայկ Սուքիասյանի համահեղինակությամբ հրատարակված «Հայոց Ցեղասպանության երկրաքաղաքական համատեքստը և Հայկական հարցի էվոլյուցիան»⁴⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող շրջանում Հայկական հարցում Մեծ Բրիտանիայի վարած քաղաքականությունը խորությամբ ներկայացված է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արման Կիրակոսյանի «Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914)»⁴⁵ և պատմաբան Լևոն Բայրամյանի «Արևմտյան Հայաստանը անգլիական իմպերիալիզմի պլաններում. XIX դարի

---

³⁸ Curzon G. N. Persia and the Persian Question. in 2 volumes. London, Longmans, Green And Co., 1892.

³⁹ Ասատրյան Հ. Հայաստան-Արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում. Երևան, Ա. հ., 2000:

⁴⁰ Ռուբեն. Հայաստան միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ. Մ. Արեւելքի ժողովուրդներ եւ երկիրներ. Պէյրոս, Ա. չ. 1984:

⁴¹ Նավասարդյան Վ. Նեղուցները (Վոսփոր և Դարդանեյ). Թրքական ջրուղիները և Հայ դատը. Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1947:

⁴² Շիրինյան Լ. Ռուբեն. Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարությունը. Երևան, Զանգակ-97, 2004:

⁴³ Շիրինյան Լ. Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը. Երևան, «Լուսակն», 2006:

⁴⁴ Շիրինյան Լ., Օրդուխանյան Է., Սուքիասյան Հ. Հայոց Ցեղասպանության երկրաքաղաքական համատեքստը և Հայկական հարցի էվոլյուցիան. Երևան, «Գիտություն», 2016:

⁴⁵ Կիրակոսյան Ա. Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ.-1914). Երևան, «Գիտություն», 1999:

վերջին քառորդում»⁴⁶ աշխատություններում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայկական հարցում բրիտանական քաղաքականությունն արտացոլված է պատմաբաններ Ագապի Նասիբյանի⁴⁷, Տիգրան Սարուխանյանի⁴⁸, Գայանե Մախմուրյանի⁴⁹, Տիգրան Տիգրանյանի⁵⁰ աշխատանքներում:

Նեղուցների խնդիրը, «Մայքս-Պիկո» համաձայնագրի ձևավորման հարցը լուսաբանվել են հայ և արտասահմանցի պատմաբաններ Մկրտիչ Արզումանյանի⁵¹, Գալուստ Գալոյանի⁵², Ջոն Կիրակոսյանի⁵³, Ս. Հակոբյանի⁵⁴, Բագրատ Բոբյանի⁵⁵, Լիլիթ Հովհաննիսյանի⁵⁶, Սանուկ Սումաթյանի⁵⁷, Հարրի Հովարդի⁵⁸, Էրիկ Նադսենի⁵⁹, Ֆ. Կազեմզադեի⁶⁰,

---

⁴⁶ Բայրամյան Լ. Արևմտյան Հայաստանը անգլիական իմպերիալիզմի պլաններում. XIX դարի վերջին քառորդում. Երևան, «Հայաստան», 1982:

⁴⁷ Nassibian A. Britain and the Armenian Question. 1915-1923. London, Croom Helm, 1984.

⁴⁸ Սարուխանյան Ս. Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918թթ.). Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2005:

⁴⁹ Махмурия Г. Г. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920гг. Время белого человека. Ереван, «Лусакн», 2002.

⁵⁰ Տիգրանյան Ս. Անգլիան եւ հայերը. Երևան, «Մ. Վարանդեան» հրատ, 1994:

⁵¹ Արզումանյան Մ. Հայաստան. 1914-1917. Երևան, «Հայաստան», 1969:

⁵² Գալոյան Գ. Հայաստանը Մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917թ.). Երևան, «Գիտություն», 2004: Գալոյան Գ. Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917-1923 թվականներին. Երևան, «Գիտություն», 1999:

⁵³ Կիրակոսյան Ջ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, «Հայաստան», 1965:

⁵⁴ Հակոբյան Ս. Մ. Արևմտյան Հայաստանը իմպերիալիստական տերությունների պլաններում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

⁵⁵ Борьян Б. А. Армения международная дипломатия и СССР. Часть 1. Москва-Ленинград, Госиздат, 1928.

⁵⁶ Հովհաննիսյան Լ. Հայկական հարցը և Մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին. Երևան, «Ձանգակ-97», 2002:

⁵⁷ Somakian M. J. Empires in conflict: Armenia and the Great Powers. 1895-1920. London - New York, I. B. Tauris and Co., 1995.

⁵⁸ Howard H. N. The Partition of Turkey. A diplomatic history 1913-1923. Norman, University of Oklahoma press, 1931.

⁵⁹ Knudsen E. L. Great Britain, Constantinople, and the Turkish Peace Treaty 1919-1922. New York - London, Garland publishing Inc., 1987.

⁶⁰ Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New York - Oxford, Philosophical Library Inc., George Ronald, 1951.

Վոլֆրամ Գոտլիբի⁶¹, Միխայիլ Լազարևի⁶², Ֆիլիպ Նոտովիչի⁶³ աշխատանքներում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի Ասիական ռազմաբեմներում ծավալված իրադարձությունները ռազմառազմավարական և ռազմադիվանագիտական դիտանկյունից իրենց արտացոլումն են գտել ռուս պատմաբան Եվգենի Լուդշովեյտի⁶⁴, պատմաբան Երվանդ Սարգսյանի⁶⁵, Ցարական բանակի գեներալ Եվգենի Մավրովսկու⁶⁶, ռազմական պատմաբաններ Նիկոլայ Կորսունի⁶⁷, Աշոտ Հարությունյանի⁶⁸, Ա. Կադիշևի⁶⁹, Ուիլյամ Ալլենի և Պավել Սուրատովի⁷⁰ աշխատանքներում:

Դարդանեյյան ռազմագործողությունը մանրամասնորեն ներկայացված են ռուս ռազմական պատմաբան Ալեքսանդր Կոլենկովսկու⁷¹ և բրիտանացի ռազմածովային տեսաբան Ջուլիան Կորբետի⁷² աշխատություններում:

---

⁶¹ Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. Пер. с англ., Москва, Соцэкгиз, 1960:

⁶² Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914-1918гг.). Москва, Изд-во восточ. Лит, 1960.

⁶³ Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны. том первый. Москва-Ленинград, Изд-во Акад. наук СССР, 1947.

⁶⁴ Лудшувейт. Е. Ф. Турция в годы Первой мировой войны. 1914-1918гг., Москва, Издат. Московского университета, 1966.

⁶⁵ Սարգսյան Ե. Ղ. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918թթ., Երևան, «Հայաստան», 1964:

⁶⁶ Масловский Е. В. Мировая война на Кавказскомъ фронте 1914-1917г. Стратегический очеркъ. Париж, «Возрождение», 1933.

⁶⁷ Корсун Н. Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк, Москва, Воениздат, 1946. Корсун Н. Сарыкамышская операция. Москва, Воениздат, 1937. Корсун Н. Эрзерумская операция. Москва, Воениздат, 1983: Корсун Н. Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году. Москва, Воениздат, 1940.

⁶⁸ Арутюнян А. О. Кавказский фронт. 1914-1917гг., Ереван, «Айастан», 1971. Հարությունյան Ա. Հ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունից (1914-1918). Երևան, «Հայաստան», 1983: Հարությունյան Ա. Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 և ինքնապաշտպանական կռիվները. Երևան, ԳԱ հրատ., 1984:

⁶⁹ Кадишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, Воениздат, 1960.

⁷⁰ Allen W. E. D., Muratoff P. Caucasian Battlefields. A history of the wars on the Turco-Caucasian border. 1828-1921. Nashville, The Battery press, 1999.

⁷¹ Коленковский А. К. Дарданелльская операция. Москва-Ленинград, Гиз., 1930.

⁷² Corbett J. S. Naval operations. vol. 3. London, Longmans, Green and Co., 1923.

1918 թվականի Բաքվի հերոսական պաշտպանության մասին նոր և հետաքրքիր հարցադրումներ են արված պրոֆեսոր Լ. Շիրինյանի «Հայկական զինական ուժը Առաջին աշխարհամարտի վերջնափուլում»⁷³ աշխատանքում:

Աշխատանքը գրելիս որպես արժեքավոր սկզբնաղբյուր են հանդիսացել նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին լույս տեսած մամուլում, այդ թվում «Բյուզանդիոն» (Կոնստանդնուպոլիս), «Հորիզոն» (Թիֆլիս), «Մշակ» (Թիֆլիս) թերթերից, ինչպես նաև տարբեր տարիներին լույս տեսած մի շարք հանդեսներում և ամսագրերում («Արարատ», «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», «Հայրենիք» «Հայկազեան հայագիտական հանդես», «Հայկական բանակ», «ՎԷՄ» և այլն) տպագրված հուշագրական և գիտական հոդվածներին:

Ատենախոսության կառուցվածքն ու բովանդակությունը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների ու գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 195 էջ:

Ներածություն բաժնում ներկայացրել ենք թեմայի արդիականությունը, աշխատանքի նպատակներն ու խնդիրները, ատենախոսության գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, հետազոտման մեթոդաբանությունը, ժամանակագրական շրջանակները, կառուցվածքն ու բովանդակությունը, թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

Առաջին գլուխը, որը վերնագրված է **«Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական միտքը և Հայաստանն ու Այսրկովկասը»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխում, որը վերնագրված է **«Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի ձևավորումը»**, ներկայացրել ենք բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական, ինչպես նաև դրա հետ սերտորեն կապված ռազմառազմավարագիտական մտքի, մասնավորապես, «Շոլվային ուժի», «Հարթլենդի» և «Մահմանափակ ու անուղակի գործողությունների» աշխարհառազմավարագիտական և ռազմառազմավարագիտական տեսությունների ձևավորման և դրանց գործնական կիրառման հարցերին: Առաջին գլխի երկրորդ ենթագլուխում, որը վերնագրված է **«Հայաստանի և Այսրկովկասի աշխարհառազմավարական նշանակությունը Բրիտանական կայսրության համար»**, հանգամանորեն հիմնավորել ենք Հայաստանի և

---

⁷³ Շիրինյան Լ. Ղ. Հայկական զինական ուժը Առաջին աշխարհամարտի վերջնափուլում. Երևան, «Ամարաս», 2010:

Այսրկովկասի ունեցած կարևորագույն նշանակությունը՝ Մեծ Բրիտանիայի աշխարհառագմավարական շահերի դիտանկյունից:

Երկրորդ գլուխը, որը վերնագրված է **«Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը աշխարհառագմավարական «Մեծ խաղատախտակի» վրա՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Պատերազմի սկիզբը: Դարդանեյյան ռազմավարական փակուղին»**, անդրադարձել ենք պատերազմի առաջին տարիներին աշխարհառագմավարական «Մեծ խաղատախտակի» վրա, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքում Մեծ տերությունների միջև ընթացած «Մեծ խաղին»: Ռազմավարագիտության դիտանկյունից հատկապես քննության առարկա ենք դարձրել Դարդանեյյան ռազմագործողությունը: Երկրորդ գլխի երկրորդ ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը Մերձավոր Արևելքում 1916 թվականին և «Մայքս-Ռիկո» համաձայնագրի ձևավորումը»**, վերլուծել ենք, թե Կովկասյան ռազմաճակատում ընթացած ռազմագործողությունների վրա ռազմավարական ինչ ազդեցություն ունեցավ Կուտ-Էլ-Ամարայում պաշարված բրիտանական զորախմբի կապիտուլյացիայի հանգամանքը, ցույց ենք տվել տարածաշրջանում գոյություն ունեցող ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը «Մայքս-Ռիկո» համաձայնագրի ձևավորման շրջանում:

Երրորդ գլուխը, որը վերնագրված է **«Մեծ բրիտանիայի աշխարհառագմավարական շահերը Հայաստանում և Այսրկովկասում պատերազմի վերջնափուլում»**, բաղկացած է երեք ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Երզնկայի զինադադարը և բրիտանական նոր ռազմավարությունը Հայաստանում և Այսրկովկասում»**, լուսաբանել ենք Երզնկայի զինադադարի ստորագրմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում, Հայաստանում և Այսրկովկասում բրիտանական նոր ռազմավարության կիրառումը: Մասնավորապես անդրադարձել ենք Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուն զուգահեռ ռազմաճակատում ազգային, այդ թվում հայկական, զորամասերի կազմավորման գործընթացում բրիտանացիների գործադրած ջանքերին: Երրորդ գլխի երկրորդ ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Բրիտանական ռազմական առաքելության «առեղծվածը»: 1918 թվականի Մայիսյան հերոսամարտերի և Բաքվի պաշտպանության ռազմավարական նշանակությունը»**, ներկայացրել ենք Բաքու ժամանած բրիտանական ռազմական առաքելության իրական նպատակը, հիմնավորել պատերազմում Դաշնակիցների տարած ընդհանուր հաղթանակի գործում Մայիսյան հերոսամարտերի և Բաքվի պաշտպանության

ունեցած ռազմավարական կարևորագույն նշանակությունը: Երրորդ գլխի երրորդ ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Մուղղոսի զինադադարը և Հայաստանն ու Այսրկովկասը»**, ներկայացրել ենք Մուղղոսի զինադադարի ստորագրմանը նախորդած ժամանակահատվածում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև ընթացած գաղտնի դիվանագիտական պայքարը, անդրադարձել զինադադարի համաձայնագրով բրիտանական զորքերի կողմից օկուպացված Այսրկովկասում նորանկախ երեք հանրապետությունների նկատմամբ բրիտանացիների վարած քաղաքականությանը՝ այն դիտարկելով «ուժերի ռազմավարական հավասարակշռության պահպանման» սկզբունքով:

Եզրակացություն բաժնում ներկայացվել են թեմայի վերաբերյալ հեղինակի կողմից արված եզրահանգումները

1. 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին, աշխարհի Մեծ տերություններում, այդ թվում Մեծ Բրիտանիայում հատունանում և ձևավորվում է աշխարհառազմավարագիտական միտքը: Այդ գործում իրենց մեծ ներդրումն են ունենում «Օռվային ուժի» տեսության հիմնադիրներից ծովակալ Ֆ. Կոլմբն ու ռազմածովային տեսաբան Ջ. Կորբետը, «Աշխարհառազմավարական կետ» հասկացության հեղինակ, ծովակալ Ջ. Ֆիշերը, «Հարթլենդի» տեսության հիմնադիր աշխարհագրագետ և խոշոր տեսաբան Հ. Մաքհիդերը: Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի ձևավորմանն զուգահեռ զարգացավ նաև բրիտանական ռազմառազմավարագիտական միտքը, որն ավելի ուշ իր գագաթնակետին հասցրեց նշանավոր ռազմավարագետ Լ. Հարտը: Նա հակադրվելով ռազմագիտության մեջ դասական դարձած գերմանացի ռազմական տեսաբան Կ. Կլաուզեվիցի «Բացարձակ պատերազմի» տեսությանը, առաջ քաշեց «Մահմանափակ և անուղղակի գործողությունների» տեսությունը: Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական և ռազմառազմավարագիտական տեսությունները Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական դեկավարության կողմից գործնական հարթության վրա դրվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին

2. Սևծովյան նեղուցները Հայաստանի և Այսրկովկասի հետ միասին հանդիսանում էին «բնական պատնեշ» Մեծ Բրիտանիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող ծովային առևտրական ուղիների ու Պարսից ծոցով բրիտանական կայսերական նավատորմին մատակարարվող նավթի անվտանգության ապահովման և բրիտանական գլխավոր գաղութ Հնդկաստանի դեմ ռուսական (ավելի ուշ՝ բոլշևիկյան) և գերմանա-թուրքական հնարավոր սպառնալիքներից պաշտպանելու տեսանկյունից: Միաժամանակ, բրիտանացիները ձգտում էին տիրանալ Բաքվի նավթին, որը պարսկական և

միջազգետքյան նավթային պաշարների հետ միասին կրավարարէին բրիտանական նավատորմի վառելիքի պահանջարկը:

3. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Արևմտյան ռազմաճակատում Կայծակնային պատերազմի ռազմավարության ձախողումը ստիպեց գերմանացի ռազմավարագետներին արագացնելու Օսմանյան կայսրության մուտքը պատերազմ, դրանով իսկ նոր ռազմաճակատների բացումը Արևելքում՝ ընդդեմ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի: Իր հերթին Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը, որն իր հերթին շահագրգռված էր Օսմանյան կայսրությանը պատերազմի մեջ ներքաշելու հանգամանքով, ինչը հնարավոր կդարձներ նրա վերջնական բաժանումը, փակում է Ջիբրալթարի նեղուցն ու Սուեզի ջրանցքը Միջերկրական ծովում գործող գերմանական հաճանավերի առաջ և միաժամանակ հրաժարվելով դրանք խորտակելու ծրագրից՝ թույլ տալիս հաճանավերի մուտքը Դարդանել: Դա էլ իր հերթին վերջնականապես լուծում է Օսմանյան Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հարցը:

4. Պատերազմի առաջին տարիներին Նեղուցներին և Կոստանդնուպոլսին տիրելու համար Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև պայքարն ավարտվեց Դաշնակիցների կողմից 1915 թվականին ձեռնարկված Դարդանելյան ռազմագործողության «պարտությամբ»: Սակայն իրականում Դաշնակիցները ոչ թե ձախողել են ռազմագործողությունը, այլ պարզապես չեն ցանկացել այդ պահին գրավել Կոստանդնուպոլիսն ու Նեղուցները: Քանի որ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև 1915 թվականի մարտի 18-ին ստորագրված գաղտնի համաձայնագրով Կոստանդնուպոլիսն ու Նեղուցները պիտի փոխանցվեին Ռուսաստանին: Ավելին, ռազմագործողության «ձախողումը», խախտեց եվրոպական Մեծ տերությունների միջև գոյություն ունեցած ուժերի ռազմավարական հավասարակշռությունը, ինչն էլ իր հերթին հնարավորություն տվեց Օսմանյան կառավարության իրականացնելու Հայոց ցեղասպանությունը:

5. Թեև Ռուսաստանը պաշտոնապես պատերազմի մեջ էր մտել Մերքիային պաշտպանելու պատրվակով, իրականում, սակայն, նա իր նշանառության տակ էր վերցրել Կոստանդնուպոլիսը, Նեղուցներն ու Արևմտյան Հայաստանը: Հետևաբար Ռուսաստանին պատերազմում պահելու և նրա հսկայական ռեսուրսները գերմանական մեքենայի դեմ օգտագործելու համար Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան պարբերաբար ստիպված էին Ռուսաստանին խոստանալ (թղթի վրա) Նեղուցներն ու Կոստանդնուպոլիսը: Միաժամանակ Գերմանիան իր հերթին տարիներ շարունակ գաղտնի բնակացություններ էր վարում

Ռուսաստանի հետ՝ Նեղուցների հարցում վերջինիս հետ զիջումների գնալու գնով, նրան պատերազմից դուրս հանելու նպատակով:

6. 1916 թվականի առաջին կեսին գործնականում ավարտելով Արևմտյան Հայաստանի գրավումը, ռուսական զորքերը, միաժամանակ, երկու ուղղություններով Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից առաջ շարժվելով մոտենում են Մոսուլին ու Բաղդադին: Վերջիններիս գրավումը ռուսական զորքերի կողմից կանխելու նպատակով «խորամանկ այրիոնը» գոհաբերում է Բաղդադի տակ օսմանյան զորքերի կողմից պաշարված գեներալ Չ. Թաունսենդի դիվիզիան, որն առանց մարտի անձնատուր է լինում իրենից կրկնակի պակաս թուրքական ուժերին: Մա թույլ է տալիս օսմանյան բանակին համալրվելու ու վերախմբավորվելու և ծանր հարված հասցնելու ռուսական բանակին նրան ետ շարտելով Մոսուլից և Բաղդադից: Մա հանգեցնում է հայտնի եռակողմ «Սալթս-Պիկո-Մազնուվ» համաձայնության վերջնական ձևավորմանը, որն արդյունք էր տվյալ պահին Ասիական ռազմաճակատներում առկա ուժերի ռազմավարական հարաբերակցության և միաժամանակ (Կոստանդնուպոլիսը և Նեղուցները ռուսական կողմին խոստանալով) Ռուսաստանին ընդդեմ Գերմանիայի, պատերազմում պահելուն ուղղված բրիտանական ռազմավարության: Ավելին այդ համաձայնությամբ գնվեց Արևելաեվրոպական ռազմաճակատում ռուսական զորքերի կողմից իրականացված նշանավոր «Բրուսիլովյան ճեղքումը», որը փրկեց «Վերդենյան մսաղացի» մեջ հայտնված Դաշնակիցների բանակները:

7. Ռուսաստանին պատերազմից դուրս բերելուն և պատերազմը մեկ ռազմաճակատով շարունակելուն ուղղված գերմանական կողմի ջանքերը պատերազմի վերջնափուլում ի վերջո պսակվեցին հաջողությամբ: Գերմանիայի աջակցությամբ Ռուսաստանում բուլշևիկների կողմից իրականացված հեղաշրջումը և դրա արդյունք Երզնկայի զինադադարի ստորագրումն ու ռուսական բանակների կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը լքելու հանգամանքը, ստիպեց բրիտանացիներին Հայաստանում և Այսրկովկասում անցնելու նոր ռազմավարության: Այն ենթադրում էր ակտիվ մասնակցություն Կովկասյան ռազմաճակատում ազգային, այդ թվում, հայկական զորամասերի կազմավորման գործընթացին, ներառյալ ռազմական և ֆինանսական օգնության տրամադրումը, և միաժամանակ Հայաստանում և Այսրկովկասում ազգային անկախ պետությունների («բուֆերային գոտու») ստեղծում: Այս քայլերով բրիտանական ռազմավարագետները խնդիր ունեին կանխել գերմանա - թուրքական ուժերի առաջխաղացումը դեպի Արևելք:

8. 1917 թվականի վերջին Կովկասյան ռազմաճակատում ձևավորված ազգային զորամասերից թերևս միակ մարտունակը Հայկական առանձին բանակային կորպուսն էր, որը 1918 թվականի սկզբին փաստացի միայնակ ստանձնեց Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանությունը: Հայկական Կորպուսի զորամասերի կողմից Մայիսյան հերոսամարտերում տարած հաղթանակը, ինչպես նաև հիմնականում հայ զինվորականությունից կազմված զորամասերի կողմից Բաքվի հերոսական պաշտպանությունը 8 ամսով հետաձգեցին թուրքական ուժերի մուտքը Բաքու: Դա կանխեց բաքվի նավթի տեղափոխությունը Արևմտյան ռազմաճակատում վառելիքի պաշարները սպառած գերմանական բանակին, ինչն էլ արագացրեց վերջինիս պարտությունը: Ավելին Բաքվի վրա կենտրոնացնելով հսկայական ուժեր, Օսմանյան բանակը պարտություն կրեց Պաղեստինյան ռազմաճակատում, որտեղ վճռորոշ դարձավ «Արևելյան լեգեոնի» («Հայկական լեգեոնի») կողմից Արարայի բարձունքում գերմանա - թուրքական պաշտպանական զծի ձեռքումը:

9. Բաքվի պաշտպանությանը մասնակցելու պատրվակով 1918 թվականի ամռանը քաղաք ժամանած փոքրաթիվ բրիտանական ռազմական առաքելությունն, իրականում, սակայն, պիտի կատարեր հատուկ առաջադրանք: Մասնավորապես, Միջագետքից զրահապատ ավտոմեքենաներով հսկայական ուժեր Բաքու բերելու պատրվակով, առաքելությունը Պարսկաստան և Միջագետք է տեղափոխում Բաքվում պահեստավորված բենզինի գրեթե ողջ պաշարը, որպեսզի քաղաքը գրավելուց հետո այդ պաշարները չհայտնվեն թուրքական կողմի ձեռքը և չտեղափոխվեն Արևմտյան ռազմաճակատ:

10. Պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրության հետ Մուղրոսում զինադադարի ստորագրմանը նախորդող օրերին դիվանագիտական գաղտնի և կատաղի պայքարի արդյունքում, բրիտանացիներին հաջողվում է դուրս մղել ֆրանսիական կողմին բանակցային գործընթացից: Արդյունքում թեև զինադադարը ստորագրվեց Դաշնակիցների անունից, իրականում, սակայն, դա փաստացի Օսմանյան կայսրության կապիտուլյացիան էր բացառապես Մեծ Բրիտանիայի առաջ: Զինադադարով բրիտանական զորքերն իրավունք ստացան օկուպացնել հսկայական տարացքներ, այդ թվում ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Նեղոսցները, Կոստանդնուպոլիսն ու Այսրկովկասը, ներառյալ տեղի երկաթուղային ցանցը և Բաքու - Բաթում նավթատարը: Միաժամանակ, սակայն, Դաշնակիցների կողմից չօկուպացվեց Արևմտյան Հայաստանն ու չզինաթափվեց Անատոլիայում կուտակված թուրքական զորքը, ինչն արված էր հեռահար հաշվարկով՝ ընդդեմ ռուսական հնարավոր առաջխաղացման: Այս ամենը, սակայն, կարճ ժամանակ անց,

վերածվեց ռազմավարական աղետի թե՛ Հայաստանի Հանրապետության և թե՛ Մեծ Բրիտանիայի ու հատկապես նրանց դաշնակից հունական բանակի համար:

11. Բրիտանական զորքերի կողմից երկու տարի օկուպացված Այսրկովկասում բրիտանացիները վարում էին այսրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև ուժերի հավասարակշռությունը պահպանելու իրենց ավանդական քաղաքականությունը օգտագործելով նորանկախ հանրապետությունների միջև առկա տարածքային վեճերը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում

1. Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի ձևավորումը, «Պատմություն և Հասարակագիտություն» տարեգիրք, N 2, Երևան, 2016, էջ 357 - 369:
2. Առաջին աշխարհամարտում 1918 թվականի Մայիսյան հերոսամարտերի և Բաքվի պաշտպանության ռազմավարական նշանակության հարցի շուրջ, «Հայկական բանակ», N 1, Երևան, 2016, էջ 116 - 125:
3. Փաստաթղթեր Հայկական Առանձին բանակային կորպուսի պատմության վերաբերյալ (1917-1918թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 125, Երևան, 2017, էջ 21 - 44:
4. Դարդանեյան ռազմավարական փակուղին, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 1, Երևան, 2018, էջ 161 - 173:
5. Ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը Մերձավոր Արևելքում 1916 թվականին և «Սայքս-Պիկո-Սազունով» համաձայնագրի ձևավորումը, «Ազգ. պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երրորդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Խ. Արովյանի անվ. ՀՊՄՀ Պատմության և Իրավագիտության ֆակուլտետ, Երևան, 2018, էջ 138 - 150:
6. Նագարյան Հ. Մուղրոսի զինադադարը, «Կանթեղ», N 2, Երևան, 2018, էջ 137 - 145:

НАЗАРЯН АЙК ВОЛОДЯЕВИЧ
ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В
АРМЕНИИ И ЗАКАВКАЗЬЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1914-1918гг.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 «Всемирная история, международные отношения». Защита состоится 27 декабря 2018г., в 12:00, на заседании специализированного совета 006 “Всемирная история”, действующего при Институте востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, Ереван, пр. М. Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Цель диссертационной работы - изучение геостратегических интересов Великобритании в Армении и Закавказье в годы Первой мировой войны. Наша работа впервые представляет данную тему с геостратегической и военно - стратегической точки зрения, принимая за основу принципы – «стратегические соотношения сил» и «стратегический баланс сил».

Диссертация написана на основе первоисточников, в том числе архивных материалов и мемуаров, а также научной литературы на армянском, русском и английском языках.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

В **введении** мы представили актуальность темы, цели и задачи, хронологические рамки и структуру работы, научную новизну и практическое значение диссертации, методологию исследования, хронологические рамки, уровень изучения темы.

Первая глава, которая озаглавлена **“Британская геостратегическая мысль и Армения и Закавказье”**, состоит из двух параграфов. В первой главе представлено формирование британской геостратегических и военно - стратегических теорий “Морской силы», «Хартленда», «ограниченных и непрямых действий» и об их практическом применении. Обстоятельно обосновали важнейшее значение Армении и Закавказья с точки зрения геостратегических интересов Великобритании.

Вторая глава, которая озаглавлена **“Ближневосточный регион на “Большой игровой доске” в первые годы Первой мировой войны”**, состоит из двух параграфов. Во второй главе отражается “большая игра” Великих европейских держав на геостратегической “большой игровой доске” в первые годы войны на Ближнем Востоке. Со стратегической точки зрения мы проанализировали, какое стратегическое воздействие оказали Дарданелльская (Галлиполийская) военная операция и капитуляция осажденной в Кут – эль - Амаре британской военной группировки на военные операции на Кавказском фронте, показали стратегические соотношения сил на Ближнем Востоке в период формирования соглашения “Сайкс - Пико”.

Третья глава, которая озаглавлена “**Геостратегические интересы Великобритании в Армении и Закавказье в конце войны**”, состоит из трех разделов. В третьей главе мы осветили новую британскую стратегию в Армении и Закавказье в конце войны, после подписания Эрзинджанского мирного договора и оставления русских войск Кавказского фронта. В частности, британская стратегия предполагала создание национальных независимых государств в Армении и Закавказье, как буферную зону, и формирование национальных военных частей на Кавказском фронте, так как оборона этого фронта одновременно способствовала удачной военной операции британских войск на Месопотамском и Палестинском фронтах. Мы представили реальную цель британской военной миссии в Баку, обосновали стратегическое значение Майских героический сражений и обороны Баку в деле общей победы Союзников в войне. Представлена секретная дипломатическая борьба между Великобританией и Францией в канун подписания Мудросского перемирия и британская политика в отношении новообразованных республик в Закавказье, оккупированном, согласно этому перемирию, британскими войсками, принимая за основу принцип «стратегический баланс сил».

В **заключении** представлены основные результаты нашего исследования.

HAYK V. NAZARYAN
THE GEOSTRATEGIC INTERESTS OF GREAT BRITAIN IN
ARMENIA AND TRANSCAUCASIA IN THE YEARS OF THE FIRST
WORLD WAR (1914-1918)

The defense of dissertation will take place at 12:00, on 27 December of 2018, at the meeting of the specialized council 006 “World History” at the Institute Of Oriental Studies of NAS RA. Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan ave, 24/4. The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the field of “World History, International Relations” 07.00.02

SUMMARY

The goal of this dissertation research is to study the geostrategic interests of Great Britain in Armenia and Transcaucasia in the years of the First World War (1914-1918). For the first time, this work presents the theme, mainly by the aspects of geostrategical and military strategical review, having the principles of The Strategic Balance of Power and The Correlation of Forces.

The dissertation is written on the basis of primary sources, including archives and memories and the Armenian, English and Russian scientific literature.

The dissertation is consists of an Introduction, three chapters, conclusions and the list of used primary sources and literature.

The introduction substantiates the relevance and chronological framework of the research, sets the main goal and objectives, presents the scientific novelty and the applied importance of the dissertation, methodological basis of the research and the literature review.

The first chapter, which is entitled “**The British Geostrategical thought and Armenia and Transcaucasia**”, consists of two paragraphs. The chapter examines the formation of the British Geostrategical and military strategical theories of “The Sea Power”, “Heartland”, “Limited and indirect actions” . We have substantiated importance of Armenia and Transcaucasia from the view point of the geostrategical interests of Great Britain.

The second chapter, which is entitled “**The Middle Eastern Region on the Geostrategical “Big Board” in the First years of the First World War**”, consists of two paragraphs. The chapter presents the geostrategical “ Great Game” between Europe Great powers on the Geostrategical “Big Board” in the Middle East in the beginning of the First World War. We have analysed the strategic influence of the military operation of the Dardanelles (Gallipoli) and surrender of the British troops in Kut Al Amara on the military operations on the Caucasian Front. We indicated the Correlation of Forces in the Middle East in formative stage of The Sykes – Picot Agreement.

The third chapter, which is entitled “**The Geostrategical Interests of Great Britain in Armenia and Transcaucasia in the Last Period of the First World War**”, consists of three paragraphs. The chapter presents The British new strategy in **Armenia and Transcaucasia** in the successive period of the Armistice of Erzincan, as soon as the Russian troops left the Caucasian Front. Particularly, We have illustrated the great efforts of British in establishing of the national independent states in Armenia and Transcaucasia as a buffer zone, and forming the national military units on the Caucasian Front as the defence of the Caucasian Front also contributed to successful military operations of the British troops on the Mesopotamian and Palestinian Fronts. We have presented the real purpose of the British military mission in Baku and the strategic importance of May heroic Battles and the Defence of Baku on the context of the general victory of Allies in the First World War. We have discussed the secretly diplomatic struggle between Great Britain and France on the eve the of the signing of the Armistice of Mudros and British policy concerning to the three independent states in occupied Transcaucasia having the principle of The Strategic Balance of Power.

The main results of our research are presented in the **conclusion**.